

Наталія Юсова (Київ)

**ПЕРША НАРАДА З ПИТАНЬ ЕТНОГЕНЕЗУ І СТВОРЕННЯ
СПЕЦІАЛЬНОЇ КОМІСІЇ З ПРОБЛЕМАТИКИ ПОХОДЖЕННЯ
НАРОДІВ У КОНТЕКСТІ АКТУАЛІЗАЦІЇ ЕТНОГЕНЕТИЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ В СРСР (КІНЕЦЬ 1930-х рр.)**

Дослідження проблематики походження слов'янських народів продовжують зберігати як наукову, так і гостру політичну актуальність. Дехто з російських вчених навіть веде мову про морально-етичне значення¹. Очевидно, що в останньому випадку йдеться про моральний обов'язок етнологів перед своїми народами ґрунтовно розібратися в їхньому походженні, оскільки лише фундаментальні міждисциплінарні опрацювання питань етнології можуть – на відміну від міфологічних спекулятивних конструкцій архипатріотів – надійно захистити за допомогою наукових фактів і відповідної найбільш вірогідної їх інтерпретації історичне минуле слов'янських народів від різних (як минулих, так і новітніх) спроб фальсифікації. Власне, така сама актуалізація і постала перед радянськими науковцями у часи становлення етнології як науки. Утім, важливою і не достатньо вивченою темою залишається розгляд різних нюансів організації етнологічних досліджень в СРСР, які були започатковані в другій половині 1930-х – на початку 1940-х рр.²

Деякі дослідники (О.Аксьонова і М.Васильєв) наголошують на науковому факторі відновлення етнології – започаткування роботи над багатотомною «Історією СРСР», інші (В.Шнірельман) зосереджують увагу на показі впливу політико-ідеологічних чинників, пов'язаних з процесами зміни історичної парадигми в СРСР у контексті нової сталінської політики переходу від ідеології інтернаціоналізму до ідеології великодержавництва та націоналізму. В той же час, на відміну від співавторів, В.Шнірельман меншою мірою підкреслює роль партійно-державних рішень на «історичному фронті» середини 1930-х рр., що створили політико-ідеологічні передумови для започаткування роботи над академічними багатотомниками з всесвітньої історії та історії СРСР; останні проекти дали, в свою чергу, поштовх до фактичного започаткування й активізації етнологічних досліджень. Якщо О.Аксьонова і М.Васильєв не достатньо акцентують увагу на такому важливому чинникові актуалізації етнологічних досліджень, як необхідність теоретично-ідейної боротьби з нацистськими расовими доктринами, то В.Шнірельман слушно відводить цьому факторові першочергову роль. Названі науковці вірно відмічають, що в зазначений період в СРСР передусім підносилися дослідження з проблем слов'янського та східнослов'янського етнології. О.Аксьонова і М.Васильєв вперше на початку 1990-х рр. висвітлили питання про організацію спеціальної комісії з представників академічних установ для координації етнологічних досліджень. Також всі щойно названі фахівці простежують неоднозначний зв'язок між теорією

М.Марра і етногенетичними дослідженнями. Ряд важливих уточнень і доповнень були внесені до розкриття цієї тематики автором даних рядків, яка спиралась на нові віднайдені архівні та історіографічні джерела.

У даній розвідці поставлено за мету вияснити роль в організації міждисциплінарних досліджень в галузі етногенетики та створення спеціальної комісії – першої наради з питань етногенезу, що відбулася на базі Інституту історії АН СРСР 10 вересня 1938 р. Важливим нюансом є також уточнення часу першої постановки питання про необхідність дослідження походження давньоруської народності (в документах вжито термінологічне словосполучення «русский народ»), що стало можливим при безпосередньому розгляді архівних матеріалів, присвячених згаданій нараді. Для вирішення цих завдань вперше задіяна архівна справа з Архіву Російської академії наук (фонд Інституту історії АН СРСР), де містяться протокол, стенограма наради і низка додатків³. На превеликий жаль, матеріали віднайдено вже після того, коли друге видання авторського монографічного дослідження було передано до типографії, а тому вказані важливі питання залишилися без належних уточнень⁴.

Отже, на думку О.Аксьонової та М.Васильєва, «імпульсом інтенсивної розробки проблем слов'янської етногонії» академічними інститутами стали відомі партійно-державні рішення середини 1930-х рр. з питань історичної науки і освіти, а також робота над багатотомною «Історією СРСР», що викликала необхідність створення цілісної концепції походження слов'ян і їх східної галузі⁵. Дійсно, як свідчили в 1940 р. радянські історики-славісти та етногенетики, активізація у другій половині 1930-х рр. – на початку 1940-х рр. досліджень з проблем історії слов'ян, у тому числі з проблем їхнього етногенезу, відбулася у зв'язку з роботою над багатотомною «Історією СРСР»⁶. Утім, етногенетична проблематика виходила на авангардне місце також і при розробці історії окремих народів СРСР⁷, про що свідчать, зокрема, і матеріали першої наради з питань етногенезу.

Однією з головних причин актуалізації і прискорення етногенетичних досліджень було посилення ідеологічної боротьби з фашистською Німеччиною, яка відкрито готувалася до агресії⁸. З огляду на ідеологію пангерманізму, у вересні 1936 р. сектор історії середніх віків новоствореного Інституту історії АН СРСР затвердив перспективний план наукових досліджень, серед яких намічалася розробка певних проблем з історії слов'янських народів⁹. У листопаді наступного року директор Інституту академік Б.Греков у доповіді, присвяченій підсумкам досліджень з історії СРСР за 20 років (виголошена на засіданні Відділення суспільних наук АН СРСР), серед головних питань, які необхідно вирішувати історикам, одним із чільних, називає проблему етногенезу в Східній Європі¹⁰. Цілком очевидно, що академік мав на увазі, насамперед, актуальність досліджень у галузі етногенезу східних слов'ян.

Узагалі, етногенетичні студії стали магістральним напрямком радянської науки¹¹. На це були залучені кращі сили радянських фахівців та були асигновані

великі кошти¹². В нових політичних умовах саме питання «етногонії», передусім слов'янської і східнослов'янської, стали в авангарді «історичного фронту», що, у свою чергу, проголошувався «головним ідеологічним фронтом»¹³. Проблеми етногенезу стали вважатися одними з стержневих аспектів історичної науки¹⁴. Вони посіли ключове місце у розробці питань давньої історії народів СРСР. Все це було викликано необхідністю протиборства з пангерманізмом і нацистськими расовими доктринами.

Створення Президію АН СРСР спеціальної комісії з проблем етногенезу, насамперед, було продиктовано названими вище причинами, оскільки, як вказувалося у рішенні Президії, етногенетичні дослідження мають велике значення в боротьбі «з спотвореннями в царині історії, особливо ж з фашистськими фальсифікаціями»¹⁵. Також і на першій нараді з питань етногенезу (вересень 1938 р.) у виступі головуючого на нараді професора О.Удальцова підкреслювалося, що дана проблематика актуальна у зв'язку з необхідністю «протидії фашистській, людиноненависницькій, расистській теорії походження народів і племен»¹⁶. А на сесії Відділення суспільних наук (далі – ВСН) АН СРСР у жовтні того ж року О.Удальцов закликав присутніх протиставити «лженауці фашистської Німеччини» вчення про етногенез «з точки зору марксистсько-ленінської теорії»¹⁷. Першочерговим же завданням радянських істориків стало всебічне студіювання питань етногенезу слов'ян, насамперед, – східних. Ця тема з кінця 1930-х рр. зайняла міцні позиції в планах Інституту історії АН СРСР¹⁸ та Інституту історії матеріальної культури ім. М.Я.Марра (далі – ПМК)¹⁹.

Спроби об'єднати зусилля академічних установ для розв'язання етногенетичних проблем простежуються за архівними джерелами з кінця 1930-х рр., а точніше – з осені 1938 р. На початку осені (як можна це зрозуміти з контексту виступу О.Удальцова на першій нараді з питань етногенезу від 10 вересня 1938 р.) ВСН видала постанову (на жаль, поки що її не віднайдено!), в якій висловлювалося побажання до академічних інститутів гуманітарного циклу обов'язкового планування етногенетичних досліджень і активізації останніх. Поштовхом до цього рішення став попередній розгляд плану науково-дослідної роботи Інституту історії АН СРСР на 1939 р. У постанові також йшлося про те, що робота з цього напрямку в рамках АН СРСР має носити більш організований і системний характер, а це вимагає, передусім, ефективної координації планування і самих розробок у галузі походження народів. У методичному відношенні одним з побажань ВСН було побажання намітити деякі основні проблеми, навколо яких в подальшому належить проводити роботи з етногенезу²⁰. Як перший крок до реалізації зазначенихdezидерат ВСН стало проведення на базі Інституту історії АН СРСР наради, присвяченій питанням етногенезу (як зазначено в назві архівної справи – нарада «з утворення Комісії і організації роботи з питань етногенезу»), яка відбулася 10 вересня 1938 р.

Нараду, що стала фактично першою реальною координаційною нарадою в галузі етногенезу, провели між собою вузьке коло осіб, серед яких були вчені

причетні до студіювання проблем походження народів. Окрім представників академічного керівництва – академіка-секретаря ВСН А.Деборіна (філософа за фахом) і Войтинського (?), в нараді взяли участь лише чотири науковці з трьох академічних інститутів: історик О.Удальцов (Інститут історії), археолог М.Артамонов (ІМК), етнологи Є.Кагаров і М.Кюнер (Інститут етнографії)²¹. З них у подальшому активно проявили себе в роботі комісії і під час засідань спеціальних сесій Відділення – перші двоє із названих вчених. Відомий історик-медієвіст член-кореспондент АН СРСР Олександр Дмитрович Удальцов, що головував на нараді, на той момент обіймав посади завідувача сектору середніх віків Інституту історії АН СРСР і декана історичного факультету Московського університету²². Він у наступному і очолив спеціальну комісію з проблем етногенезу при Відділенні історії і філософії (далі – ВІФ) АН СРСР і став одним з головних теоретиків у галузі етногенетики першої половини 1940-х рр.²³ Археолог слов'яно-русист і фахівець з історії хозарів Михайло Іларіонович Артамонов являвся провідним фахівцем в ІМК, а в 1939 р. очолив цю академічну інституцію. Станом на осінь 1938 р. вчений був одним з головних розробників (разом з П.Третьяковим) концепції східнослов'янського етногенезу і одним з редакторів I-го тому багатотомної Історії СРСР, де значне місце приділялося проблемам походження народів СРСР²⁴.

У своєму виступі головуючий проінформував присутніх про зазначені вище побажання ВСН, викладені в постанові, що і стали, за його словами, причиною скликання наради. О.Удальцов пожалкував з приводу того, що на засіданні відсутні антропологи та лінгвісти, оскільки без їх участі ґрунтовної розробки проблем етногенезу не може бути²⁵. Під лінгвістами вчений мав на увазі представників Інституту мови і мислення ім. М.Я.Марра (далі – ІММ), зазначивши на нараді, що радянська історична наука має у своєму розпорядженні «нове вчення про мову М.Я.Марра, що є незамінним зряддям у боротьбі з фашистським мракобіссям»²⁶ (це, власне, було підтверджено у всіх промовах). У цьому твердженні М.Артамонов поєднав два аспекти: суспільно-політичну актуалізацію (про яку йшлося вище) і методичну основу для етногенетичних досліджень. Стосовно марризму як методичного підґрунтя етногенетики, то тут слід зазначити наступне. О.Удальцов дещо пізніше (жовтень 1938 р.) назвав М.Марра творцем теорії єдності глотогонічного процесу і єдності народів²⁷, а як слушно стверджують сучасні російські історики-славісти О.Аксьонова та М.Васильєв, процеси глотогенезу й етногенезу в радянській науці 1930-х рр. (і навіть пізніше) майже ототожнювалися, а етнос розумівся насамперед як сукупність людей, які розмовляють однією мовою²⁸. Окрім названого, існували ще й внутрішні ідеологічні причини для застосування саме марризму як теорії в етногенетиці, пов'язані з доктриною формування нової спільноти «радянського народу», для чого важливо було показати спільні соціальні процеси походження народів СРСР, що, власне, і відповідало одній з головних ідей глотогонічної теорії²⁹. Варто зауважити також, що самий задум створення міждисциплінарної

комісії з питань етногенезу певною мірою відповідав започаткованому М.Марром комплексному напрямку гуманітаристики, який отримав назву яфетидології. Цей мовознавець ще з середини 1920-х рр. наполегливо виступав за міждисциплінарні дослідження, які мають об'єднати зусилля лінгвістів, археологів та інших гуманітаріїв³⁰.

Належить зазначити, що представники ІММ усіляко ухилялися від участі в етногенетичних дослідженнях, які щойно розпочалися³¹. Про це свідчить і їх відсутність на першій нараді з питань етногенезу. О.Удальцов у своєму виступі на нараді повідомив, що як ІММ, так і Кабінет ім. М.Я.Марра при ПМК майже не ведуть ніякої роботи в цьому напрямку, а наявні рукописи М.Марра з питань походження народів не вивчаються і не видаються³². М.Артамонов висловився, що все це необхідно «форсувати»³³.

Продовжуючи свій виступ, О.Удальцов висловився стосовно практичної необхідності координації роботи науково-дослідних інститутів у галузі етногенезу. Він поставив завдання перед присутніми представниками названих інститутів проінформувати про стан роботи з цих питань в їх установах, а також прояснити ситуацію з науковими кадрами і умовами праці³⁴. Згідно з вказівкою ВСН, О.Удальцов запропонував присутнім сформулювати основні, найбільш актуальні питання, довкола яких можна розгорнути роботу з проблематики походження народів. На думку ж самого вченого, такими вузловими завданнями повинні стати наступні: вивчення слов'янського етногенезу (в тому числі – східнослов'янського)³⁵; етногенезу давньонімецьких племен, особливо – готів³⁶; походження, етнічний склад аланських племен і їх роль в етногенезі народів Європи³⁷. Ці завдання, на думку О.Удальцова, мають бути першочерговими, але він окреслив й інші: це – вивчення етногенезу інших народів СРСР (окрім східнослов'янських) та етногенезу японців (актуалізація: японський расизм як виправдання експансії!)³⁸.

Поставивши завдання вивчення етногенезу східних слов'ян О.Удальцов, разом з тим, окремо виділив питання про дослідження походження «руського» народу³⁹. За нашими спостереженнями, що ґрунтуються на вивченні низки історіографічних фактів, в історичній науці СРСР другої половини 1930-х рр. відбувалося певне відродження традиційної концепції російської історії, згідно з якою, визнавалося історичне буття «руського» = «східнослов'янського» народу з часів Київської Русі, а то й раніше. Російські радянські історики, здебільшого за інерцією традиційного мислення, розуміли під існуванням «руського» народу в давньоруську добу початковий (або один із проміжних) етап розвитку «триєдиного руського народу», тобто – майбутніх білорусів, росіян і українців⁴⁰. Утім, вже тоді почалося формування вчення про давньоруську народність, що відрізнялося від попередньої концепції важливим нюансом: під давньоруським (чи руським) народом (чи народністю) розумілася етнічна спільнота – спільний предок майбутніх східнослов'янських народів, а не початковий (або один із

проміжних) етап розвитку «триєдиного руського народу». Тому важливо вяснити – на яких позиціях у даному випадку стояв О.Удальцов.

У інформаційній замітці, опублікованій у журналі «Историк-марксист», де йшлося, зокрема, про нараду з питань етногенезу, зазначалося (цитуюмо мовою оригіналу), що в ранзі «основных тем исследований по этногенезу выдвинуты: вопрос о происхождении славян, в частности русского народа»⁴¹. Те ж саме було зацитовано і в статті О.Аксьонової і М.Васильєва, які посилалися на «Историк-марксист»⁴². Пропуск у цій цитаті східних слов'ян вказує на те, що під «русским» народом мається на увазі «восточнославянский». Проте постає питання: в якому сенсі? У сенсі традиційної концепції «єдиної руської народності» чи в розумінні «спільного предка»? Не дає прояснення і безпосереднє ознайомлення з протоколом і стенограмою наради з питань етногенезу. Однак, ознайомлення з проектом програми досліджень з етногенезу, що його склав О.Удальцов після наради, надає можливість зробити більш однозначний висновок з цього приводу. Першим питанням у проекті вказано (знову цитуємо мовою оригіналу): «Происхождение славян, восточных, западных и южных, в том числе: 1) Происхождение русского народа, в его этнических отношениях со скифами, сарматами, венедами (склавины и анты), финнами, хазарами и другими племенами В. Европы, в связи с вопросом о великоруссах, украинцах и белорусах»⁴³. Очевидно, що при такій постановці питання, під «русским» народом О.Удальцов мав на увазі спільного предка трьох східнослов'янських народів, інакше кажучи, в цій частині проекту він фактично поставив (**уперше !**) перед етногенетиками завдання про вивчення походження і наступну етнічну долю давньоруської народності (якщо застосовувати більш пізній термін щодо означення «спільного предка»).

Коротко виклавши основні проблеми, що стоять перед дослідниками при вивченні етногенезу слов'янських (у тому числі – східнослов'янських) племен, О.Удальцов, серед тих, хто займається походженням східних слов'ян, назвав Б.Рибаківа (ІМК)⁴⁴, який дійсно в той час досліджував антську проблематику⁴⁵. Сам же історик-медієвіст зазначив, що він займається етногенезом давньонімецьких племен, як і О.Вайнштейн з Інституту історії та Є.Кагаров з Інституту етнографії⁴⁶. Також О.Удальцов нагадав присутнім, що до студіювання етногенезу японців причетний М.Кюнер (Інститут етнографії)⁴⁷, відомий вчений сходознавець (етнолог, історик, географ).

У кінці свого виступу О.Удальцов ще раз наголосив на тому, що дослідження, які ведуться в різних інститутах з питань походження народів, слід об'єднати і організувати належним чином, хоча би так, щоби науковці були проінформовані про те, хто чим займається в інших академічних установах. Слід зауважити, що навіть це елементарне побажання О.Удальцова, незважаючи на створення комісії з питань етногенезу і неодноразове проведення сесій ВІФз цієї тематики, не завжди реалізовувалось⁴⁸.

В аспекті потенціальної організації роботи О.Удальцов допускав можливість проведення як колективних досліджень із залученням спеціалістів різних галузей гуманітаристики, так і підготовки індивідуальних праць з окремих вузьких і спеціальних тем⁴⁹. Результати цих наукових робіт і праць повинні, на думку вченого, десь концентруватися; також є необхідність регулярного проведення подібних нарад для вирішення як організаційних питань, так і для обговорення конкретних тем⁵⁰.

Слідом за О.Удальцовим з повідомленнями виступили представники інших інститутів, які проінформували присутніх про конкретні дослідження, що ведуться в їх установах із зазначеної проблематики. Науковці (а також представники академічного керівництва) підтримали О.Удальцова в необхідності розгортання комплексної міждисциплінарної роботи з питань етногенезу і створення, у зв'язку з цим, спеціальної комісії при ВСН.

М.Артамонов у своїй доповіді вказав, що в ПМК займаються походженням слов'янських, фінських, німецьких, тюркських й інших племен і народів⁵¹. Більш детально він зупинився на готській проблемі. Археолог наголосив на необхідності опрацювання тих питань, що розробляються в ПМК, паралельно й іншими інститутами, особливо ІММ, а також антропологами. В останньому випадку М.Артамонов зауважив, що антропологічні дослідження мають першочергове значення для вирішення питань походження народів⁵². Утім, за його спостереженнями, в Ленінграді антропологічні наукові установи знаходяться в стадії організації, а в Москві – науковці-антропологи більше вивчають проблематику, котра стосується первісних людей⁵³, інакше кажучи – необхідні антропологічні дослідження з етногенетичних тем фактично не проводяться. М.Артамонов зазначив, що і археологічні дослідження, здебільшого спираються на випадковий матеріал і їх потрібно проводити більш планово⁵⁴. Вчений висловив пропозицію долучити до комплексних робіт також і Інститут сходознавства⁵⁵.

М. Кюнер, що виступив слідом за М.Артамоновим, проінформував присутніх, що він по своїй секції в Інституті етнографії, виступив з повідомленням про походження японців ще в 1936 р. Тоді ж виразно постала гостра актуальність цього питання, оскільки «Японія використовує матеріал з расового генезису для виправдання своїх захоплень»⁵⁶. Тут етнолог докладно зупинився на роз'ясненні того, яким чином японські вчені підкріплюють науковими аргументами експансіоністську політику своєї держави. М.Кюнер повідомив, що з 1937 р. планово вивчає проблему етногенезу японців і вже підготував попередній варіант відповідного дослідження, однак, визнав, що потребує постійної методологічної і теоретичної допомоги, без чого він не може закінчити свою працю. При цьому М.Кюнер зауважив, що хоча і є багато висловлювань класиків марксизму з проблематики расового генезису і з національного питання, однак не бачив, щоби їх хтось з науковців практично застосовував у своїх дослідженнях з етногенезу⁵⁷. Тому він вніс пропозицію організувати через комісію роботу стосовно вирішення методологічних і теоретичних питань і

подальшого ознайомлення з ними науковців. Етнолог також, у зв'язку з цим, звернувся до О.Удальцова з проханням, переглянути в Інституті історії працю про етногенез японців і зробити на неї відзив з тим, щоби, в першу чергу, допомогти йому з теоретичними питаннями⁵⁸. На прохання Войтинського М.Кюнер виклав основні тези своєї праці, відповівши при цьому на уточнюючі питання М.Артамонова і того ж Войтинського⁵⁹.

Останнім з науковців виступив з повідомленням Є.Кагаров. Він зазначив, що подібно до М.Кюнера отримав у 1936 р. завдання від дирекції Інституту етнографії підготувати роботу з приводу етногенезу давньонімецьких племен. Це була його планова робота на 1937 р. і він її завершив до початку 1938 р., передав рукопис до дирекції, проте досі не отримав на неї офіційних рецензій (організувати які мусила б дирекція), що є необхідними для виправлення недоліків і внесення можливих доповнень. Утім, Є.Кагаров не офіційно звернувся до професора О.Вайнштейна (Інститут історії), який зробив позитивну рецензію на цю працю, але, за словами етнологів, її не достатньо для удосконалення роботи⁶⁰. Надалі Є.Кагаров зупинився на розкритті основних положень своєї праці з етногенезу давньонімецьких племен⁶¹. У підсумку, від свого імені і від імені М.Кюнера, етнолог зазначив, що інших тем з проблематики походження народів у Інституті етнографії не розробляється. Є.Кагаров погодився з головними темами, що їх висунув головуючий, у значенні першочергових завдань для роботи етногенетиків, однак, зі свого боку, запропонував й деякі інші. Це – сюжет про походження кельтів, тісно пов'язаний з темами про походження слов'ян і німців, і який зовсім не є розробленим у вітчизняній літературі [цікаво, чи знав Є.Кагаров про праці українського дослідника-емігранта С.Шелухіна з тематики кельтського походження русі у зв'язку з етногенезом українців?⁶²], а також теми з походження народів СРСР, що їх не назвав О.Удальцов, зокрема, питання про походження фінно-угорських племен (про це власне у своєму виступі згадував уже М.Артамонов) у зв'язку з «фашистськими фальсифікаціями фінляндських істориків» тощо⁶³. Приділив увагу етнолог і важливості вивчення проблематики походження народів у зв'язку з сучасними расистськими доктринами і фальсифікаціями, а також методології досліджень з етногенетики, що має бути побудована на працях класиків марксизму і працях М.Марра⁶⁴. Однак, Є.Кагаров наголосив на «крайній не розробленості теоретичних питань в радянській науці», а тому, на його думку, слід спочатку зосередитися, зокрема, на «висвітленні теоретичного питання щодо основних стадій і форм етногонічного процесу» і, лише тоді буде можливість приступити до вивчення цього питання на конкретному матеріалі⁶⁵.

Підсумовуючи виступи науковців на нараді, академік А.Деборін запропонував підготувати програму з надтермінових питань, що мають бути покладені в основу планових етногенетичних досліджень інститутів на 1939 р.⁶⁶ Під час обміну думок з цього приводу було вирішено, що скласти програму мають інститути на основі попереднього проекту, який підготує О.Удальцов⁶⁷.

Академік-секретар підкреслив особливу важливість для історії народів СРСР першого питання, названого О.Удальцовим, – питання про етногенез слов'ян і «руського» народу⁶⁸. А.Деборін аргументував необхідність створення умов для кращої організації етногенетичних досліджень, навівши приклади долі праць етнологів М.Кюнера і Є.Кагарова, коли їх важливі розробки з актуальних тем залишаються нікому не відомими. Виходячи з міркувань необхідності комплексного вирішення етногенетичних питань та з метою координації зусиль науковців представник Президії АН СРСР ще раз запропонував створити спеціальну комісію при ВСН з питань походження народів, на засіданнях якої повинні обговорюватися всі важливі проблеми етногенетики. Академік проінформував присутніх, що це питання вже включено до порядку денного чергової сесії ВСН, що мала відбутися 15 жовтня 1938 р.⁶⁹ Стосовно ж праць названих етнологів, то А.Деборін пообіцяв негайно організувати їх рецензування, з тим, щоби потім винести доповіді з цих тем на засідання новоутвореної комісії. А.Деборіним і Войтинським було запропоновано також опублікувати статті етнологів, а також написати повідомлення про ці дослідження у фаховій періодиці⁷⁰. Також представники академічного керівництва і головуєчий запропонували розмножити праці М.Кюнера і Є.Кагарова і розповсюдити їх по гуманітарних інститутах АН СРСР.

По підсумкам наради були прийняті, зокрема, такі рішення: «висловити побажання щодо створення Комісії з питань етногенезу у складі представників інститутів: Ін-та Історії АН, Ін-та історії мат. культури, Ін-та мови і мислення, Ін-та етнографії, Ін-та сходознавства і Ін-та антропології МДУ»; «до 15 вересня 1938 р. доручити проф. Удальцову скласти проект програми у попередньому вигляді для доповіді на Раді ВСН»; «для просування праць, що їх подали проф. Кагаров і Кюнер розмножити ці праці і розіслати їх: Ін-ту Історії АН, Ін-ту історії мат. культури, Ін-ту мови і мислення, Ін-ту етнографії, Ін-ту сходознавства і Ін-ту антропології МДУ з проханням подати рецензії на праці до 15 жовтня ц. р. Копії праць передати до ВСН. Авторам цих праць запропонувати скласти резюме своїх праць у розмірі до 1 др. арк. для друку в журн. “Історик-марксист” и “Ведомостях ВСН”»⁷¹.

В основному рішення, ухвалені на першій нараді з питань етногенезу, були реалізовані, що стало суттєвим кроком з реальної координації етногенетичних досліджень і початком утворення спеціальної комісії. Втім, точної дати прийняття постанови Президії АН СРСР про створення комісії не відклатося ні в тогочасній періодиці, ні в архівних матеріалах. У пізніших згадках про роботу комісії точно вказати, коли вона була створена, не спромоглися навіть самі члени комісії або науковці, залучені до її діяльності⁷².

Як припускають О.Аксьонова та М.Васильєв, союзна комісія була створена восени 1938 р. між вересневою нарадою з питань етногенезу в Інституті історії та жовтневою сесією ВСН⁷³. Однак це припущення джерельно ніяк не обґрунтовано. У 1939 р. академік-секретар ВІФ А.Деборін на квітневій сесії

ВІФ, спеціально присвяченій питанням етногенезу, сповістив присутніх, як про щось нове, що при Відділенні утворена зазначена комісія й запропонував зацікавленим фахівцям узяти участь в її роботі⁷⁴. Ця новина була занесена до протоколу засідання сесії ВІФ⁷⁵. А.Деборіним названо лише одного діючого представника комісії – її голову О.Удальцова. Із цього можна припустити таке: реально комісія ще не діяла, хоча формально вона була заснована десь напередодні. М.Державін у листі до А.Деборіна вказує, що дана комісія створена постановою Президії АН СРСР від 14–15 квітня 1939 р.⁷⁶. Утім, в одному з пунктів протоколу засідання ВІФ від 26 березня 1939 р. сказано, що така комісія вже організована, але вимагає доповнення й розширення її складу⁷⁷. В той же час у плані науково-дослідної роботи АН СРСР на 1939 р. від 27 березня цього ж року йдеться про об'єднання зусиль Інституту історії, ІМК, Інституту етнографії та Московського антропологічного інституту в галузі етногенетики. Визнавалося також за доцільне включити питання етногенезу в п'ятирічний план⁷⁸. Сама постановка питання ігнорує факт наявності комісії з питань етногенезу. Втім, можна погодитися з О.Аксьоновою та М.Васильєвим, що на березень 1939 р. комісія вже існувала⁷⁹, але являла собою досить аморфну структуру. Врешті, до її складу увійшли такі авторитетні вчені, як О.Удальцов (голова), І.Орбелі, В.Струве, І.Мещанінов, М.Державін, М.Плісецький, С.Толстов, А.Мішулін⁸⁰. За пропозицією А.Деборіна, засідання комісії могли проводитися як окремо, так і в рамках сесії ВІФ⁸¹. Дійсно, як до війни (1941 р.), так і під час неї, декілька раз проводилися окремі сесії цієї комісії, проте етногенетична проблематика, як правило, обговорювалася також і на сесіях ВІФ. Головним завданням комісії було координувати роботу, пов'язану з дослідженнями проблем слов'янського (в тому числі – східнослов'янського) етногенезу⁸².

Отже, у зв'язку з суспільно-політичною актуальністю (як викликану зовнішніми, так і внутрішніми факторами) в контексті відродження етногенетичних досліджень в СРСР у кінці 1930-х рр. перед академічним керівництвом і вченими постала нагальна проблема необхідності координації зусиль академічних колективів і окремих науковців у галузі етногенезу. Посприяти її вирішенню, як планувалося, мало створення спеціальної міждисциплінарної комісії при ВІФ (спочатку – ВСН) АН СРСР. Першим реальним кроком з її створення стало проведення (а також і її рішення) наради з питань етногенезу, що відбулася на базі Інституту історії АН СРСР 10 вересня 1938 р. На нараді в результаті обміну думок були сформульовані першочергові завдання радянської етногенетики, що лягли в основу проекту програми з етногенетичних досліджень, підготовленого майбутнім головою спеціальної комісії О.Удальцовим. На нараді фігурувало підтвердження, що методичною базою радянської етногенетики є глотогонічна теорія академіка М.Марра. Всі завдання, перелічені в проекті, тією чи іншою мірою, були виконані при підготовці першого тому академічної «Історії СРСР». Серед цих завдань, важливе місце займало питання про походження «русского» народу як спільного предка східнослов'янських народів, вперше поставлене

саме в такому ракурсі О.Удальцовим. Перша спроба реалізації цього завдання була відтворена на початку 1940-х рр. у концепції східнослов'янського етногенезу, що її висунули вчені ІМК М.Артамонов і П.Третьяков⁸³. Залишається перспективним у подальших дослідженнях з цієї теми відслідковувати нюанси розуміння вченими в той період поняття «русский» народ.

¹ Этногенез ранних славян. [Доклад В.В.Седова. Материалы заседания Президиума РАН, ноябрь 2002 г.] // Вестник РАН. – Т. 73. – 2003. – № 7. – С.605.

² Див.: *Аксенова Е.П., Васильев М.А.* Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов // *Славяноведение*. – 1993. – № 2. – С.86–104; *Шнирельман В.А.* Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика // *Этнографическое обозрение*. – 1993. – № 3. – С.42–66; *Юсова Н.М.* Започаткування в СРСР досліджень із проблем східнослов'янського етногенезу (кінець 1930 – початок 1940-х рр.) // *УДЖ*. – 2005. – № 4. – С.145–159; *Йі ж.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Вінниця, 2005. – С.195–238 тощо.

³ Архив Российской Академии наук (далі – А РАН). – Ф. 1577. – Оп. 5. Управленческая документация за 1934–1947 гг. – Ед. хр. 143. Протокол и стенограмма совещания в Институте по образованию Комиссии и организации работы по вопросам этногенеза. 10 сентября 1938 г. – На 53 лл.

⁴ Див.: *Юсова Н.* «Давньоруська народність»: зародження та становлення концепції в історичній науці СРСР: 1930-ті – перша половина 1940-х рр. – К., 2006. – 620 с.+ІІІ.

⁵ *Аксенова Е.П., Васильев М.А.* Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов. – С.87.

⁶ Див.: *Алаторцева А.И.* Журнал «Историк-марксист»: 1926–1941. – М., 1979. – С.242.

⁷ Див., напр.: А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1939 г. – Ед. хр. 1. Протоколы заседаний Отделения истории и философии Академии наук СССР. 9 января – 26 ноября 1939 г. – Л. 25, 26; Там же. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 49. Переписка Института истории материальной культуры. 1940 г. – Л. 174; Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф. 17. – Оп. 125. – Ед. хр. 10. Проект постановления ЦК ВКП(б) о недостатках учебников по истории СССР. Февраль. 1940 г. – декабрь. 1941 г. – Л. 116–119, 120–122, 123; *Историческая наука в СССР // Историк-марксист*. – 1939. – Кн. 3. – С.211.

⁸ *Юсова Н.М.* Започаткування в СРСР досліджень із проблем східнослов'янського етногенезу (кінець 1930 – початок 1940-х рр.). – С.146–147; *Йі ж.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х років). – С.206–214.

⁹ 50 лет советской исторической науки. Хроника научной жизни. 1917–1967 / Под ред. акад. М.В.Нечкиной и д. и. н. Е.И.Городецкого. Сост. А.И.Алаторцева, Г.Д.Алексеева. – М., 1971. – С.203.

¹⁰ *Греков Б.Д.* Итоги изучения истории СССР за 20 лет // *Известия АН СССР*. – 1937. – № 5. – С.1102.

¹¹ Див.: *Артамонов М.И.* Достижения советской археологии // *Вестник древней истории*. – 1939. – № 2. – С.128–129.

- ¹² Див.: Шнирельман В.А. Злоключения одной науки: этногенетические исследования и сталинская национальная политика. – С.59.
- ¹³ Пор.: Аксенова Е.П., Васильев М.А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов. – С.86.
- ¹⁴ Див., напр.: Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 12922. – Оп. I. – Од. зб. 57. Юшков С.В. Тези доповідей: «Общие предпосылки возникновения народности», «К вопросу о политических формах феодального государства (до XIX века)» та ін. Автограф., маш. з авт. правкою. 1930-і–1951 рр. 7 док. 41 арк. – Док. 2. – Арк. 7.
- ¹⁵ Див.: В Президиуме АН СССР // Вестник АН СССР. – 1939. – № 4–5. – С.175. Пор. з постановою жовтневої сесії 1938 р. Відділення суспільних наук АН СРСР: На сесії ООН АН СССР // Вестник древней истории – 1938. – № 4. – С.261.
- ¹⁶ Совещание по вопросам этногенеза // Историк-марксист. – 1938. – Кн. 6. – С.201
- ¹⁷ На сессии ООН АН СССР. – С.259.
- ¹⁸ Алаторцева А.И. Журнал «Историк-марксист». – С.241; Санкт-Петербургский филиал Архива РАН – Ф. 133. – Оп. 1. – Ед. хр. 1583. Ленинградское отделение Института истории АН СССР. Отчеты за 1939 год. – Л. 1-2, 4; Там же. – Ед. хр. 1584. Ленинградское отделение Института истории АН СССР. Отчеты по выполнению плана за 1939 г. – Л. 1; Там же. – Ед. хр. 1618. Ленинградское отделение Института истории АН СССР. Отчеты о работе сотрудников ЛО ИИ АН СССР за 1940 г. – Л. 11–12.
- ¹⁹ Научный архив Института истории материальной культуры РАН (далі – НА ИИМК РАН) – Ф. 312. – Оп. 1. – Ед. хр. 14. Отчет о научно-исследовательской работе ИИМК за 1938 г. – Л. 19, 34; Там же. – Ед. хр. 47. План научно-исследовательской работы ИИМК на 1939 г. – Л. 19; Там же. – Ед. хр. 50. Отчет о научно-исследовательской работе ИИМК за 1939 г. – Л. 27; Там же. – Ед. хр. 83. Производственный план работы ИИМК на 1940 год. – Л. 41–42, 47; Там же. – Ед. хр. 86. Отчет о работе ИИМК за 1940 год. – Л. 3.
- ²⁰ А РАН. – Ф. 1577. – Оп. 5. – Ед. хр. 143. – Л. 2.
- ²¹ Там же. – Л. 1.
- ²² Научно-отраслевой архив Института археологии РАН. – Р. -6. – Ед. хр. 62. Институт истории материальной культуры АН СССР. Личное дело директора Удальцова Александра Дмитриевича. Начато с 1946 янв. мес. до 16 февраля 1959 г. – Л. 13.
- ²³ Див.: Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.220, 303–314; *Її жс.* Теоретичні засади етногенетики та постановка питання про давньоруську народність у працях О.Удальцова першої половини 1940-х рр. // Український історичний збірник (Вип. 2006). – Вип. 9. – К., 2006. – С.410–420.
- ²⁴ Див.: Юсова Н. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.230–238.
- ²⁵ А РАН. – Ф. 1577. – Оп. 5. – Ед. хр. 143. – Л. 2.
- ²⁶ Совещание по вопросам этногенеза. – С.201.
- ²⁷ На сессии ООН АН СССР. – С.261.
- ²⁸ Аксенова Е.П., Васильев М.А. Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов. – С.91.

- ²⁹ Див. докладніше: *Юсова Н.* Становлення радянської етногенетики (в світлі глотогонічної теорії М. Марра) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 15. – К., 2005. – С.169–172.
- ³⁰ Там само. – С.170–171.
- ³¹ *Аксенова Е.П., Васильев М.А.* Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов. – С.91.
- ³² А РАН. – Ф. 1577. – Оп.5. – Ед. хр. 143. – Л. 3.
- ³³ Там же. – Л. 21.
- ³⁴ Там же. – Л. 3.
- ³⁵ Там же. – Л. 4.
- ³⁶ Там же. – Л. 4-9.
- ³⁷ Там же. – Л. 9-10.
- ³⁸ Там же. – Л. 10.
- ³⁹ Там же. – Л. 4.
- ⁴⁰ Див., напр.: *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.52–57, 238–240.
- ⁴¹ Совещание по вопросам этногенеза. – С.201.
- ⁴² *Аксенова Е.П., Васильев М.А.* Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930 – 1940-х годов. – С.88.
- ⁴³ А РАН. – Ф. 1577. – Оп.5. – Ед. хр. 143. – Л. 47.
- ⁴⁴ Там же. – Л. 4.
- ⁴⁵ Див.: *Рыбаков Б.А.* Анты и Киевская Русь // Вестник древней истории. – 1939. – № 1. – С.319–337.
- ⁴⁶ А РАН. – Ф. 1577. – Оп.5. – Ед. хр. 143. – Л. 5.
- ⁴⁷ Там же. – Л. 10.
- ⁴⁸ Див., напр.: *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.228, 338, 348–350.
- ⁴⁹ А РАН. – Ф. 1577. – Оп. 5. – Ед. хр. 143. – Л. 10–11.
- ⁵⁰ Там же. – Л. 11.
- ⁵¹ Там же. – Л. 12.
- ⁵² Там же. – Л. 15, 18.
- ⁵³ Там же. – Л. 15–16.
- ⁵⁴ Там же. – Л. 16.
- ⁵⁵ Там же. – Л. 17.
- ⁵⁶ Там же. – Л. 18.
- ⁵⁷ Там же. – Л. 19.
- ⁵⁸ Там же. – Л. 19–20.
- ⁵⁹ Там же. – Л. 21–24.
- ⁶⁰ Там же. – Л. 25.
- ⁶¹ Там же. – Л. 25–27.
- ⁶² Див., напр.: *Масненко В.* Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.). – К., Черкаси, 2001. – С.262–263.
- ⁶³ А РАН. – Ф. 1577. – Оп.5. – Ед. хр. 143. – Л. 29–30.
- ⁶⁴ Там же. – Л. 31.

-
- ⁶⁵ Там же. – Л. 31.
- ⁶⁶ Там же. – Л. 32.
- ⁶⁷ Там же. – Л. 45.
- ⁶⁸ Там же. – Л. 32.
- ⁶⁹ Там же. – Л. 33–34, 34-а.
- ⁷⁰ Там же. – Л. 35.
- ⁷¹ Там же. – Л. 1.
- ⁷² Див., напр.: А РАН. – Ф. 457. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 46. Переписка с Институтом истории. (О труде «История СССР», о «Всемирной истории» и др.) 1 января – 30 декабря 1940 г. – Л. 148 (152); Научно-исследовательский отдел Рукописи Российской государственной библиотеки. – Ф. 444. – К. 8. – Ед. хр. 18. *Козаченко А.И.* Некоторые вопросы этнической истории. Статья и сообщения. [Начало 1950-х гг.]. Автограф. – Л. 2.
- ⁷³ *Аксенова Е.П., Васильев М.А.* Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов. – С.88-89.
- ⁷⁴ А РАН. – Ф. 394. – Оп. 13. – Ед. хр. 9. Тематический план третьей пятилетки. 26 апреля 1939 г. – Л. 77.
- ⁷⁵ Там же. – Ф. 457. – Оп. 1-1939 г. – Ед. хр. 1. – Л. 15.
- ⁷⁶ Там же. – Оп. 1-1940 г. – Ед. хр. 46. – Л. 77.
- ⁷⁷ Там же. – Оп. 1-1939 г. – Ед. хр. 1. – Л. 6.
- ⁷⁸ Там же. – Л. 9–10.
- ⁷⁹ *Аксенова Е.П., Васильев М.А.* Проблемы этногонии славянства и его ветвей в академических дискуссиях рубежа 1930–1940-х годов. – С.89, прим. 5.
- ⁸⁰ В Президиуме АН СССР. – С.175.
- ⁸¹ А РАН. – Ф. 394. – Оп. 13. – Ед. хр. 9. – Л. 78.
- ⁸² Там же. – Л. 79.
- ⁸³ *Юсова Н.* Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – С.229-238.